
Jasna Vuković

*Odeljenje za arheologiju,
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
jvukovic@f.bg.ac.rs*

Ženska tehnologija: identitet neolitskih majstora-grnčara*

Apstrakt: Istraživanja antropologije i etnoarheologije u oblasti izrade keramike, podele posla prema polu, socijalnog statusa zanatlija, načina prenošenja znanja, kao i ritualne veze između žena i keramike u radu su uzeta kao osnov postavljanja hipoteze da je u vreme neolita grnčarski zanat bio isključivo zaduženje žena. Na osnovu rezultata tih istraživanja ukazano je na mogućnosti identifikacije rodne pripadnosti neolitskih grnčara u arheološkom zapisu.

Ključne reči: grnčarija, žena, etnoarheologija, antropologija, neolit

*"They say that every piece of clay is a piece of someone's life...
...They say the clay remembers the hands that made it..."*

Byrd Baylor, *"When clay sings"*

Kada je 1895. godine Džesi Fjuks (Jesse W. Fewkes), istraživač Biroa za američku etnologiju Institucije Smitson, stigao u zabačene oblasti severoistočne Arizone da bi iskopavao Sikjatki (Sikyatki), naselje Hopija s početka XV veka, suočio se sa problemom tumačenja nalaza koji su za arheologiju tog vremena bili potpuno nepoznati. Tokom iskopavanja prikupio je velike količine izuzetno oblikovane grnčarije ukrašene slikanim motivima. Iako je pretpostavio da složena ornamentika nema samo dekorativnu funkciju, već da ima dublji smisao i prikazuje neku složeniju simboliku, njeno značenje mu je izmicalo. Tako je došao na ideju da otkrivenu keramiku pokaže lokalnoj Hopi grnčarki Nampejo. Zahvaljujući svom iskustvu i grnčarskoj veštini, Nampejo ne samo da je u sopstvenoj tradiciji prepoznala simboliku motiva, već je uspela da rekonstruiše i proces izrade tih posuda (Hough 1915; Kramer 1996; Waters 1977, 100) i to toliko verno da je i sam Fjuks istakao da je njene radove teško razlikovati od originalnih arheoloških nalaza (Fewkes 1919, 218). Nekoliko godina kasnije, sličnu saradnju i prijateljstvo uspostavio je i veliki borac za

* Ovaj rad je rezultat rada na projektu br. 177012 koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

zaštitu američkih spomenika iz vremena pre evropske kolonizacije i osnivač Muzeja Novog Meksika, Edgar Li Hjuitt (Edgar Lee Hewett) sa grnčarkom Marijom Martinez (San Ildefonso Pueblo), koja je reprodukovala nalaze sa njegovih iskopavanja u Novom Meksiku (Mariott 1948). Dolazak istraživača u izolovane krajeve Američkog jugozapada tako je izazvao dalekosežne posledice. S jedne strane, Fjuksovim pristupom kojim se prošlost tumači na osnovu sadašnjosti, utemeljene su osnove discipline koja se danas naziva etnoarheologijom. S druge strane, ponovni uzlet grnčarskog zanata, tzv. "renesansa Pueblo grnčarije", kome je pretio potpuni nestanak, rezultirao je osnivanjem niza cenjenih radionica u kojima se i danas neguje tradicionalna proizvodnja keramike. Nampejo i Marija Martinez u savremenoj keramologiji dobile su posebno mesto i postale sinonim za tradicionalnu, žensku zanatsku veštinu, a njihov rad bio je od neprocenjivog značaja za rekonstrukciju praistorijske keramičke proizvodnje.¹ Dve pripadnice Pueblo naroda ne samo da su svojim umećem pomogle u rekonstrukciji tehnika izrade i značenja simbolike slikanih motiva, već su skrenule pažnju istraživača i na pitanja identiteta, tj. rodne pripadnosti tradicionalnih grnčara.

Ako je predmet istraživanja neolitska keramika, međutim, na prvi pogled se čini da je istraživač potpuno nemoćan da rasvetli pojedine socijalne aspekte izrade keramike. U arheološkom istraživanju majstori su uvek "nevidljivi", a za rekonstrukciju socijalnih odnosa identitet zanatlija od ključnog je značaja. Stoga, ukoliko želimo da identifikujemo pol i položaj majstora u dubljim periodima praistorije, moramo se okrenuti etnoarheološkim i antropološkim istraživanjima. Da bi se odgovorilo na pitanje ko su bili neolitski majstori grnčari i kako je njihova proizvodnja bila organizovana, na početku je potrebno definisati pojam tehnologije i ukazati na razlike između teorijskih modela organizacije keramičke proizvodnje, pre svega pojma specijalizacije, zasnovanih na arheološkim i etnoarheološkim istraživanjima.

Ruke ili lica i umovi? Pojam tehnologije

Nalazi grnčarije, prisutni na neolitskim lokalitetima u velikim količinama, od samih početaka arheologije predstavljaju osnovu mnogih istraživanja. U kulturno-istorijskoj arheologiji, analiza "evolucije" keramičkih formi i stilskih karakteristika grnčarije, pre svega ornamentike, sa ciljem da se izgrade hronološki sistemi, decenijama je bila gotovo jedini način razmatranja ove vrste materijala koji nažalost i danas preovlađuje u domaćoj arheologiji. S druge strane, u studijama keramike, kao posebnoj oblasti arheologije i antropologije, is-

¹ Ovde je važno naglasiti da na prostoru Američkog jugozapada praistorijski period traje sve do dolaska Evropljana u XVI veku, a u nekim oblastima i kasnije.

tiču se mnogi drugi važni aspekti istraživanja, među kojima posebno mesto ima istraživanje tehnologije. Tehnologija se ne posmatra samo kroz sled operacija koje zanatlija primenjuje da bi izradio određenu formu; naprotiv, tehnologija predstavlja čitav niz radnji i odnosa, koji uključuju proces izrade, organizaciju proizvodnje, distribuciju, potrošnju i upotrebu. Drugim rečima, to je aktivni sistem veza između ljudi i predmeta, od njihove izrade, preko distribucije do odbacivanja (Pfaffenberger 1992). Tako se pre svega ističe socijalni kontekst u kome se proizvodnja keramike odvija. Predmet istraživanja, stoga, nisu "samo ruke, već i lica i umovi" (Miller 2007, 4), koji poseduju i kroz načine podučavanja prenose posebna znanja (Lemonnier 1986; Schiffer and Skibo 1987, 597-598), a u svom zanatu moraju da donose niz odluka i da prave "izbore" koji zavise od niza socijalnih, ekonomskih, simboličkih i/ili utilitarnih faktora i procesa (Lemonnier 1986; Miller 2007, 4-5; Pfaffenberger 1992; Skibo and Schiffer 2008, 11). Razmatranja ovako široko shvaćene tehnologije gotovo potpuno nedostaju u domaćoj praistorijskoj, posebno neolitskoj arheologiji. Ukoliko se o tehnologiji uopšte govori, pod tim pojmom obično se smatra najprostije shvaćena tehnika izrade, gde se posle konstatacije o atmosferi pečenja ili fakturi svako dalje razmatranje zaustavlja. Zato ćemo uz pomoć antropologije i etnoarheologije učiniti pokušaj da umesto "ruku" rasvetlimo i "lica" neolitskih grnčara.

Arheologija nasuprot etnoarheologiji: pojam specijalizacije

Teorijski modeli organizacije proizvodnje uglavnom su razvijeni na osnovu arheoloških istraživanja istorijskih perioda i zajednica sa složenom socijalnom ili čak političkom organizacijom (Costin and Hagstrum 1995; Rice 1981; Santley et al. 1989; Sinopoli 1988). Tako se početni stupnjevi keramičke proizvodnje (obično izjednačeni s egalitarnim društvima) najčešće definišu kao proizvodnja u okviru domaćinstva, gde povremene zanatlije keramiku izrađuju za sopstvene potrebe. Specijalizacija, koja se najčešće definiše prelaskom sa povremenog na stalni angažaman u zanatu, pojavom posebnih "postrojenja", tj. radionica i pojavom socijalne kompleksnosti, u tim se modelima uglavnom isključuje za proizvodnju na nivou domaćinstva. Etnoarheološka istraživanja su, međutim, pokazala da specijalizacija može postojati i u okviru takve proizvodnje i stoga je definiše sasvim drugačije: to je proizvodnja za distribuciju van sopstvenog domaćinstva (Arnold 2000), pa se osnovna razlika između nespecijalizovanih proizvođača i specijalista ogleda u proizvodnji koja je namenjena razmeni u odnosu na proizvodnju koja je namenjena zadovoljavanju potreba domaćinstva proizvođača (Stark 1995, 233).

Iako nema sumnje u tvrdnju da se neolitska keramika izrađivala na nivou domaćinstva, novija istraživanja su pokazala da u vreme kasnog neolita dolazi do značajne promene u organizaciji proizvodnje (Vuković 2010). Ona se pre svega ogleda u pojavi delimične standardizacije dimenzija keramičkih posuda, koja se prati na više međusobno udaljenih lokaliteta, što bi moglo da ukazuje na postojanje distribucije keramičkih posuda na širem, čak regionalnom nivou ili postojanje opšteprihvaćenog mernog sistema kao jednog od uslova za razvoj trgovine (Vuković 2011, *in press*). Tako bi se u vreme kasnog neolita – vinčanske kulture mogao pretpostaviti početni oblik specijalizacije grnčarskog zanata, u kome se pojedina domaćinstva specijalizuju za proizvodnju keramike, a majstori se zanatom i dalje bave povremeno, tj. svoj angažman u izradi grnčarije kombinuju sa drugim poslovima.

"Žensko znanje": pol majstora

Većina autora koji se bave podelom posla prema polu u praistorijskim zajednicama okreću se danas već klasičnoj studiji Murdoka i Provostove (Murdock and Provost 1973). Na osnovu istraživanja 185 neindustrijskih zajednica u celom svetu, oni su, prema učešću polova, analizirali ukupno 50 aktivnosti koje se zasnivaju na različitim tehnologijama. Izrada keramike našla se na 43. mestu liste². Kada bi se isključile one zajednice za koje nema podataka ili koje ne koriste keramiku, korelacija između žena i grnčarije postaje još jača. Tako bi se dobili rezultati za 106 zajednica, od kojih se kod 76% grnčarskim zanatom bave isključivo žene, iz čega sledi nedvosmislen zaključak da se grnčarija može smatrati ženskim zanatom u neindustrijalizovanim društvima (Skibo and Schiffer 1995). Niz etnoloških i etnoarheoloških studija taj zaključak i potvrđuje. Da je izrada keramike isključivo aktivnost žena potvrđeno je u tradicionalnim zajednicama u svim delovima sveta, između ostalog, u većem delu Afrike (na primer Aguilar 2007; Arthur 2002; Barley 1994; das Dores Cruz 1996; Dietler and Herbich 1989; Eldridge 1991; Frank 1994; Gosselain 1992, 1999), kod Indijanaca severne Amerike (Blumer 2004; Dozier 1983, 129; Holland Braund 1990, 243), u Meksiku i južnoj Americi (Arnold P. J. 1991; Deal 1998), jugoistočnoj Aziji (Longacre et al. 2000, 276; Stark M. T. 1991; Stark et al. 2000). D. Arnold je, na osnovu etnoarheoloških istraživanja u južnoj Americi, zaključio da žene dominiraju nespecijalizovanim grnčarskim zanatom jer je izrada keramike sezonski posao koji zahteva suvo i toplo vreme, kao i ostali poslovi (poljoprivreda), koji muškarce odvođe van kuće. S druge strane, rađanje i briga o deci najviše imaju uticaja na podelu poslova prema polu: tako su žene više vezane za ku-

² Lista je sačinjena tako da je na uzorku od 185 zajednica ukupno 50 aktivnosti raspoređeno u opadajućem nizu prema učešću muškaraca.

ću, a izrada keramike lako može da se obavlja zajedno sa drugim obavezama u kući (Arnold 1985, 102-103). Detaljna etnoarheološka studija prostorne distribucije aktivnosti vezanih za izradu keramike zaista potvrđuje da je tradicionalna keramička proizvodnja, čiji su nosioci žene – nespecijalizovane zanatlije, vezana isključivo za kuću i okućnicu (Arnold P. J. 1991).

Prema rezultatima etnoloških istraživanja, kada je u pitanju podela posla prema zanimanju, tj. postojanju specijalizacije, pokazalo se da su potpuno specijalizovane zanatlije isključivo muškarci, čak i u onim oblastima u kojima se istim zanatom bave žene, ali samo u okviru zajednica sa manje složenom ekonomskom organizacijom (Murdock and Provost 1973, 213). Uvođenje muškaraca u grnčarski zanat nastaje u trenutku kada postoji potreba za povećanjem efikasnosti proizvodnje, koja može biti uslovljena populacijskim pritiskom, tj. povećanom potražnjom (Arnold 1985, 220-221), te kada proizvodnja keramike postaje unosan posao (citirano prema: Stark M. T. 2003, 205). To su situacije kada se sa povremenog angažovanja u zanatu prelazi na stalan "posao", tj. sa nespecijalizovane na specijalizovanu proizvodnju (na primer Barley 1994, 61; Birmingham 1975). U takvoj proizvodnji osnovni zahtev je povećanje količine gotovih proizvoda izrađenih u jedinici vremena, pa se uvode i neke inovacije. Tako se najčešće uvođenje keramičkog vitla povezuje sa uvođenjem muškaraca u grnčarski zanat kao majstora – specijalista (Arnold 1985, 220-221; Underhill 2003; Rye and Evans 1976); to je trenutak kada proizvodnja keramike prelazi sa žena na muškarce i kada počinje stalni angažman u zanatu (Miller 2007, 188). Ovo se najbolje vidi u savremenoj proizvodnji keramike u Zambiji. Žene se bave tradicionalnim, jednostavnim formama, učeći zanat od starijih članica porodice; muškarci, sa druge strane, uče od ljudi koji nisu članovi porodice, a izrađuju reprezentativne posude koje nemaju tradicionalni izgled i ukrase (citirano prema: Aronson 1991, 571). Ipak, čest je i slučaj da istovremeno postoji nekoliko različitih vidova proizvodnje. Tako ima slučajeva kada se, uz upotrebu vitla, paralelno koriste i ostale tehnike izrade, koje primenjuju grnčari oba pola (Kramer 1985, 79; Stark M. T. 2003, 205), a u nekim oblastima potvrđeno je da muškarci izrađuju posude većih, a žene posude manjih dimenzija (Arnold P. J. 2000, 108; Bankes 1985, 270; Langenkamp 1999, 290). Osim toga, u Meksiku (Tikul, Jukatan), na primer, muškarci su specijalizovane, stalne zanatlije, dok žene i dalje rade za sopstvene potrebe, povremenim angažmanom u zanatu (Arnold 2000, 336).

U zajednicama gde je izrada keramike isključivo ženska aktivnost, muškarci nisu uvek u potpunosti isključeni iz proizvodnje. Tako u okviru Bantu zajednice Bafia u Kamerunu bavljenje grnčarskim zanatom nije zabranjeno muškarcima, ali samo onima čije su majke bile grnčarke (Gosselain 1992). Muškarci mogu biti angažovani u izradi keramike i u drugim etničkim zajednicama u Kamerunu. Kod nekih naroda severne Amerike takođe su poznati slučajevi da se muškarci bave zanatom, ali samo u onim situacijama kada nemaju

nikakav drugi izvor prihoda, a zanat napuštaju čim se pojavi neka druga vrsta zaposlenja (Blumer 2004, 20). Na drugim mestima, muškarci mogu biti uključeni u aktivnosti koje prethode pripremi mase, oblikovanju i pečenju posuda, kao što je nabavka sirovine ili dobavljanje goriva (Arnold 1985).

Žene i specijalizacija?

U prethodnom tekstu je ukazano na činjenicu da se obično smatra da pol majstora gotovo uvek direktno odražava različite tipove organizacije proizvodnje, odnosno postojanje različitih nivoa specijalizacije. Kada se radi o nespecijalizovanoj proizvodnji, tj. kada se izrada odvija u okviru domaćinstva čija se subzistencija zasniva na poljoprivredi i predstavlja samo dodatnu aktivnost namenjenu zadovoljavanju potreba domaćinstva, keramiku izrađuju žene; nasuprot tome, uvođenjem muškaraca u izradu grnčarije počinje specijalizovana proizvodnja.

Čini se, ipak, da je ovako gruba podela proizvodnje prema polu na nespecijalizovanu – žensku, i specijalizovanu – mušku, suviše pojednostavljena. Žene se, prema takvom stanovištu, bave izradom keramike samo u trenucima kada nemaju obaveza u poljoprivrednim poslovima ili svakodnevnim kućnim zaduženjima, a proizvode isključivo za potrebe sopstvenog domaćinstva. To, međutim, ne mora da bude slučaj. Etnoarheološkim istraživanjima u Latinskoj Americi pokazano je da žene koje izrađuju keramiku ne moraju da budu angažovane u ostalim svakodnevnim poljoprivrednim poslovima (na primer Arnold, P. J. 1991, 30), a organizacija njihove proizvodnje zavisi od njihovih obaveza prema deci (Arnold 1985, 102), te one stoga i dalje ostaju majstori sa povremenim angažmanom u zanatu.

Etnoarheološka istraživanja, međutim, pokazuju da žene mogu da budu i specijalizovane zanatlije. Specijalizovanost žena može se pratiti u tri oblika organizacije proizvodnje:

1. Žene koje izrađuju keramiku u onim zajednicama gde se samo neka domaćinstva bave grnčarijom. U okviru zajednice Luo u Keniji, grnčarke su specijalizovani majstori koje proizvode i za distribuciju van svog domaćinstva. Iako specijalisti, one nisu stalne zanatlije, jer se zanatom bave uz ostale obaveze u poljoprivredi i domaćinstvu. One ne rade u specijalizovanom prostoru, već u okviru kuće i okućnice (Dietler nad Herbich 1989). U Lesotu žene, osim što izrađuju posude, iskopavaju glinu, a zanat je postao specijalizovan posao onih žena koje poseduju izuzetnu veštinu, čiji se proizvodi distribuiraju na lokalnom tržištu (Eldridge 1991, 716). U oblasti Tanganjike žene su takođe specijalizovani grnčari. Iako zanat nije striktno nasledni, najčešće ćerke uče i preuzimaju zanat od majki. Takođe ne postoje specijalizovani prostori za izradu keramike, a distribucija nije široka i odvija se u okviru naselja. Keramika se proizvodi za sopstvene potrebe i za srodnike, koji je od grnčarke dobijaju bez nadoknade; posude, međutim, mogu i da se prodaju, ali ne predstavljaju naro-

čito značajan izvor prihoda jer ne postoji velika potražnja. Jedino u slučaju posuda za pivo, distribucija je nešto šira (Dorman 1938). Pripadnice naroda Manda u Maliju takođe proizvode keramiku u okviru domaćinstva, ali njihovi proizvodi predstavljaju osnovni izvor prihoda porodice a grnčarke ih, bez posrednika, prodaju kako na lokalnim, tako i na regionalnim pijacama (Frank 1994). Slično je i kod Joruba u Nigeriji, gde se grnčarija izrađuje u okviru domaćinstva, ali prodaje na širokom tržištu (Beier 1980, 48).

2. Pripadnice specijalizovanih zajednica³. Grnčarke u Gani, na primer, smatraju se specijalistima samo zato što pripadaju specijalizovanoj zajednici i stoga plasiraju svoje proizvode na regionalnom tržištu. One ne rade u specijalizovanim postrojenjima za izradu keramike, već se sve aktivnosti obavljaju u dvorištu kuće. Pečenje je zajednička aktivnost više majstora koje pomažu jedna drugoj, ali se proizvodi više majstora ne mešaju i svaki majstor ima posebnu lomaču za svoje proizvode (das Dores Cruz 1996, 31-32). Na suprotnom kraju sveta, na Novoj Gvineji, keramikom se takođe bave isključivo žene, ali one su specijalisti koji posudama snabdevaju veoma veliki prostor kroz mrežu pomorske trgovine (citirano prema: Skibo and Schiffer 1995, 85).

3. Specijalizovane zanatlije kao pripadnice posebnih socijalnih grupa. O prirodi njihovog zanata i društvenog položaja biće reči u daljem tekstu.

"Ženska" proizvodnja, kao što smo videli, može biti specijalizovana. Iz ovog kratkog pregleda može se zaključiti da specijalizaciju grnčarki odlikuju pre svega izrada posuđa u okviru domaćinstva; odsustvo specijalizovanih radnih prostora; povremeni angažman u zanatu i distribucija proizvedenih posuda van sopstvenog domaćinstva, bilo u okviru naselja, bilo na lokalnom ili regionalnom nivou. Osim toga, bavljenje zanatom može da predstavlja značajan izvor prihoda, koji može biti dodatak ukupnoj zaradi porodice.

"Čiste" ili "nečiste"? Socijalni status

U najvećem broju slučajeva grnčarke nemaju poseban socijalni status u okviru svojih zajednica, posebno u onim društvima u kojima svaka grnčarka proizvodi za potrebe svog domaćinstva. Sa pojavom specijalizacije, međutim, položaj i status grnčarki se u priličnoj meri menja. Rezultati antropoloških i

³ Kod specijalizacije zajednice svi članovi zajednice se specijalizuju za izradu jedne vrste proizvoda koja se distribuira na širokoj teritoriji; proizvodnja se odvija u okviru domaćinstva, a majstori mogu biti i povremeni i stalni. Takva vrsta specijalizacije potvrđena je etnoarheološkim istraživanjima (na primer Stark, M. T. 1991; Neupert 2000; Underhill 2003, 211), a u arheološkom materijalu na prostoru Američkog jugozapada (Hegmon et al. 1995; Abbott 2009).

arheoloških istraživanja na različitim stranama sveta, međutim, pokazuju i različit položaj žena-zanatlija.

U nekim delovima Afrike antropološke studije potvrdile su postojanje posebnog socijalnog statusa grnčarki koje često pripadaju najnižem društvenom sloju, tj. marginalizovanim grupama u okviru zajednice, koje po pravilu čine specijalizovane zanatlije. Posebnu, često najnižu i prezrenu kastu čine specijalizovane zanatlije: muškarci – kovači (ili ređe štavioći koža) i njihove žene – grnčarke. To su često endogamne socijalne grupe kojima je zabranjeno da se mešaju s ostalim grupama. Ovakav položaj grnčarki najizrazitiji je u okviru nekoliko etničkih grupacija na području jugozapadne Etiopije (Gamo, Konso, Dime, Maale, Ari itd.). U zajednici Konso, grnčarke pripadaju kasti⁴ zanatlija koja ima veoma malo zemlje ili je uopšte ne poseduje. Pripadnici najvišeg društvenog sloja – zemljoradnici, ne mešaju se sa njima, čak im nije dozvoljeno da sa njima dele hranu i piće. Grnčarija se smatra "zlom", jer se sa zemljom postupa kao sa hranom – mrvi se, meša se sa vodom, umesto da se obrađuje i u nju seje seme. Vatra je takođe blisko povezana sa pripremom hrane stoga se smatra neprirodnim da se ona koristi za "kuvanje" zemlje. Osim toga, zemlja se smatra izvorom života, pa postoji religijska suprotstavljenost zemlje i vatre (Todd 1977, 403). Kod naroda Ari, grnčarke zajedno sa kovačima pripadaju posebnoj, takođe marginalizovanoj socijalnoj grupi zanatlija. Za razliku od prethodnih, međutim, ne smeju da se udaju za kovače, već su im muževi zemljoradnici koji poseduju veoma malo zemlje, pa prodaja grnčarije na lokalnim pijacama značajno povećava prihod porodice (Kaneko 2009).

Veza grnčarki i kovača koji pripadaju najnižem društvenom sloju potvrđena je i u drugim zemljama Afrike. Među pripadnicima naroda Maragoli, Kipsigis i Kamba u Keniji, kao i Meru (Bantu grupa), grnčarke pripadaju takođe posebnom klanu, i poznato je da su se njih, kao i kovača, pripadnici ostalih društvenih grupa plašili, ali ih i poštovali. Muškarci ostalih grupacija nisu smeli da se žene grnčarkama (Langenkamp 1999, 226). U severnom Kamerunu posebno se izdvajaju zajednice Vere, Dupa i Dovajo, gde se grnčarskim zanatom bave takođe isključivo žene kovača, koji se smatraju ritualno nečistim i predmet su mnogih tabua, između ostalog, nije im dozvoljeno da drže stoku zbog njihovih "vrelih ruku" (Vander Linden 2001, 139-140), kao ni da sklapanju brakove sa ostalima, ne smeju da ulaze u kuće ostalih pripadnika zajednice, ne smeju sa njima da dele hranu ili koriste vodu iz istog bunara (Barley 1994, 63; Livingstone – Smith 2000, 31-33).

Grnčarke zajednica Mafa i Bulahaj u severnom Kamerunu takođe pripadaju ritualno "nečistoj" kasti čiji su muški pripadnici takođe najčešće kovači.

⁴ Antropolozi ukazuju na nepogodnost termina "kasta", koji afrikanisti koriste da bi opisali pojedine sisteme socijalne stratifikacije u afričkim društvima (Pankhurst 1999).

Iako endogamni, imaju egzogamne brakove sa pripadnicima iste kaste u drugima naseljima. Za razliku od prethodno opisanih, pripadnici ovih kasti imaju monopol na još neke specijalizovane aktivnosti: osim što su grnčarke, žene su i babice i isceliteljke, pa iako ritualno nečiste, poseduju važne ritualne obaveze i moći (David et al. 1988, 367).

Za razliku od prethodno opisanih kasti, pripadnice Manda u Maliju, takođe žene kovača, ne pripadaju prezrenoj i izolovanoj socijalnoj grupi. Osim što imaju isključivo pravo na bavljenje grnčarskim zanatom, imaju važnu ulogu u ritualima krštenja, sklapanja braka i smrti. Ponosne su na svoj status i svoje poreklo, jer smatraju da je potrebno više od veštine, vežbe i snage da bi se postao dobar majstor; posebno su uverene u to da strana žena čak i ukoliko bi učila od njih ne bi bila uspešna kao grnčarka (Frank 1994, 37).

Čini se da je najniži socijalni status grnčarki pre izuzetak nego pravilo i da predstavlja osobenost pojedinih zajednica afričkog kontinenta. Povezanost grnčarki sa ritualno nečistim kovačima objašnjava se sličnostima njihovih specijalnosti koje se zasnivaju na preoblikovanju materijala uz pomoć vatre. Uvođenje obrade gvožđa u sisteme tabua i socijalne diferencijacije novijeg je datuma. Arheološki podaci pokazuju da gvožđe u severnoj Etiopiji počinje da se koristi u 7. i 8. veku pre nove ere, ali u ostalim oblastima istočne, zapadne i subsaharske Afrike daleko kasnije – u prvim vekovima nove ere (Phillipson 2005, 228, 232 i dalje). Povrh toga, dokazano je, bar za grupe jugozapadne Etiopije, da je do marginalizacije kaste zanatlija došlo u relativno skorom periodu – u XIX veku (Kaneko 2009, 383). Stoga poseban, podređen socijalni status koji grnčarke zajedno sa kovačima imaju ne može da se uzme kao model i analogija za ranije periode praistorije.

Prostor Američkog jugozapada pokazuje nešto drugačiju sliku o položaju grnčarki u društvu. Na tom prostoru i u savremeno doba živi nekoliko različitih populacija gde se isključivo žene bave izradom grnčarije – Pima/Papago (*O'odham*) (Pritzker 1998, 84) i populacije južnih Atapaska, uz Navaho narod i nekoliko različitih grupacija koje pripadaju Apačima (Haley 1997, 104-105). Ipak, posebno se izdvajaju grupe koje pripadaju Pueblo narodima, kao i narod Navaho, koji su po doseljavanju na ove prostore od prethodnih usvojili ne samo određene tehnologije i ekonomiju, već i oblike društvene organizacije (Downs 1972). To su matri-lokalna i matrilinearna društva, u kojima sve žene imaju visok status koji se između ostalog ogleda i u pravu svojine (Dozier 1970). I dalje, međutim, nije jasno da li su sposobne grnčarke imale poseban status u odnosu na ostale žene. Razlog tome leži u činjenici da je veći deo teritorije koje su naseljavali Pueblo narodi, pre svega Hopi, i posle dolaska Evropljana ostao u priličnoj meri izolovan, gotovo do kraja XIX veka. Žene-grnčarke tada ponovo dobijaju poseban status, ne samo u okviru svojih zajednica, već i u nauci, o čemu je već bilo reči.

Na ovom mestu potrebno je osvrnuti se i na razmatranje identiteta i statusa neolitskih grnčara u arheološkoj literaturi. Analizom keramike iz pećine Franhti u

južnoj Grčkoj, K. Viteli (K. Vitelli) iznela je niz hipoteza u vezi sa funkcijom posuda, identitetom grnčara i godišnjom proizvodnjom keramike. Iako se dotakla veoma važnih pitanja, neopravdano zanemarenih u neolitskoj arheologiji, čini se da su njeni zaključci i argumentacija u priličnoj meri podložni kritici. Sumnjajući u funkciju pripreme hrane najranije keramike, ona je smatra proizvodom pojedinačnice – žena, koje su raspolagale ekskluzivnim znanjem (Vitelli 1989). Receptura mase za izradu posuda mogla je da bude razvijena od strane osoba koje su imale posebna znanja i o lekovitim biljkama. Tako su grnčarke istovremeno i šamanke, a keramičke posude predstavljaju izraz njihove moći, jer kontrolišući vatru one mogu da transformišu materiju, kombinujući četiri elementa: vazduh, vatru, vodu i zemlju; na osnovu razlika u fakturi, pretpostavila je da je keramiku izrađivalo samo pet grnčarki, što za sobom povlači zaključak da su se samo neke žene bavile grnčarijom, tj. da je već u najranijim keramičkim zajednicama postojala specijalizacija zanata (Vitelli 1995; 1999). Razlika u korišćenju sirovina, kako su pokazali mnogi autori, nikako ne identifikuje različite majstore, već različite majdane; ne postoji razlog zbog koga bi, pogotovo u tako ranom periodu, bilo koji član zajednice polagao pravo na određene izvore sirovina; naprotiv, etnoarheološka istraživanja pokazuju da se u izradi grnčarije koristi ono što je najbliže i najdostupnije (na primer Arnold 2000). Činjenica da se na svakoj vrsti keramike (radi se o istim oblicima, samo različitim primesama) vide osobenosti koje se ogledaju u nesimetričnosti, neujednačenosti debljine zida, uglovima oboda i sl., potkrepljuje hipotezu da se radi o majstorima sa malo iskustva, nedovoljno rutine i nedovoljno znanja. Kako, onda, neko ko poseduje ekskluzivno znanje pokazuje nedostatak istog u demonstraciji svoje posebne moći? Ne treba zaboraviti da se ovde radi o vremenu ranog neolita, kada se određenim znanjima pirotehnologije raspolaže već tokom dužeg vremenskog perioda. Zašto bi onda znanje o pečenju keramike bilo nešto ekskluzivno i ograničeno samo na pojedine članice zajednice? Imajući u vidu argumentaciju drugih autora (na primer Schiffer and Skibo 1995) možemo da prihvatimo tezu da su žene održavajući ognjište mogle da razviju znanja potrebna za izradu keramike. Utoliko je teže prihvatiti tezu autorke da su samo neke od žena postale "šamanke" zahvaljujući tim posebnim znanjima, jer je odgovornost svih žena kako održavanje ognjišta, tako i priprema hrane; na kraju, u pogledu specijalističkih znanja možemo prihvatiti superiornost žena u odnosu na muškarce, ali ne i na druge žene.

"Lonac koji se nije polomio": verovanja, rituali i tabui

Zanimljivo je da je ceo proces izrade keramike u tradicionalnim zajednicama često praćen nizom tabua i zabrana. U Africi, prilikom nabavke gline, že-

nama je zabranjeno da to rade uz pomoć mačete, jer će se u tom slučaju posuda polomiti u toku sušenja. Razlog za ovo je verovatno činjenica da je mačeta predmet blisko povezan sa muškarcima. Osim toga, trudne žene ili žene sa mesečnim ciklusom ne smeju da se bave nabavkom gline, jer će se posuda polomiti tokom pečenja ili će majdan da presuši. Takođe, seksualni kontakti zabranjeni su veče pred nabavku, jer će u suprotnom posude da eksplodiraju prilikom pečenja; takođe, u nekim delovima Afrike (Kamerunu, Keniji, Tanganjiki na primer), žene sa mesečnim ciklusom ne smeju da se bave izradom posuda (Dorman 1938, 102; Frank 1994; Gosselain 1992, 566; Nangendo 1996,71) Prema tumačenju istraživača, ovi tabui odnose se na one korake u izradi keramike za koje nije potrebna posebna veština i znanje, pa tabui obezbeđuju uspešnost celog procesa izrade (Gosselain 1992, 566). Čest je slučaj da se muškarci u potpunosti isključuju iz celog procesa izrade ili iz nekog od pojedinačnih koraka u izradi: nabavke gline, sušenja i pečenja posuda. Među Okiekama u Keniji, muškarci ne smeju ni da pogledaju nezavršenu posudu "jer su ubili" (životinje, neprijatelje), pa će i posuda "da umre", tj. da se polomi (Gosselain 1999, 210). Kod pripadnika naroda Ceva (Zambija, Malavi i Zimbabve), dečacima posle inicijacije izričito je zabranjeno da dotiču keramičke posude, što je posledica njihovog novog statusa odraslog muškarca (Barley 1994, 106). U nekim slučajevima smatra se da se muškarci izlažu opasnosti da postanu neplodni ukoliko probaju da oblikuju keramičku posudu (Gosselain 1999, 210).

Bliska povezanost žena i grnčarije posebno je upečatljiva ukoliko se razmotre različita shvatanja, običaji i rituali u okviru tradicionalnih zajednica. U većem delu Afrike grnčarskim zanatom bave se žene i često se smatra da je "grnčarija dar Boga ženama" (Forni 2007). Izrada keramike povezuje se sa ženom, pa samim tim podrazumeva i povezuje se sa plodnošću, a rađanje ljudi često se eksplicitno povezuje sa procesom izrade keramike. Izrada keramičkih posuda metafora je za čovekov životni ciklus: život počinje kopanjem gline, rast se izjednačava sa oblikovanjem posude, sušenje i pečenje simbolišu zrelost i na kraju, fragmenti polomljenih posuda – smrt (Nangendo 1996, 73). Proces oblikovanja posude u oblik sličan materici predstavlja misteriju života: još sveža, meka glina u rukama grnčarke postaje čvrsta i pečenjem počinje život kao potpuno formirani oblik (Aguilar 2007). Među Babesima u Kamerunu reč u značenju "oblikovanje gline" takođe se koristi da se opišu procesi koji se dešavaju u materici za vreme prvih meseci trudnoće: slično posudama, deca se "oblikuju" u materici zahvaljujući reproduktivnim sposobnostima žena (Forni 2007). Izrada keramike je isključivo žensko znanje: prisustvo božanstva u zemlji predstavlja ženski princip, jer zemlja je kao materica koja daje život, te posude koje izrađuju žene stoga predstavljaju metaforu rađanja i stvaranja (Aguilar 2007). Posude su, dakle, simbol plodnosti (jer oblikom podsećaju na matericu), zemlje (zbog materijala od koga su napravljene), žene (zato što ih

one prave i koriste) i hrane bez koje nema života (zato što je ona njihov sadržaj) (Barley 1994, 53). Jaka ritualna veza između žene i izrade grnčarije dobro se vidi i u procesima inicijacije. Tako se među Cevama inicijacija devojčica obavlja, između ostalog, i tako što one pokazuju svoje veštine u izradi keramike (isti, 63).

U nekim delovima Afrike smatra se da će ženi biti ugrožena plodnost ukoliko se bavi zanatom, pa keramiku izrađuju samo starije žene, jer su neplodne, te izrada posuda ne može da ugrozi njihovo potomstvo (Barley 1994, 63; Frank 2007). Među Jorubama u Nigeriji neke vrste ritualnih posuda mogu da izrađuju samo "beskrvne", tj. stare žene (Beier 1980, 48). Seksualno zrele žene i devojčice ne smeju da prisustvuju određenim koracima u izradi ili da izrađuju određene vrste dekoracije, jer će postati neplodne (Gosselain 1999, 210; Frank 1994, 32). Trudne žene u nekim delovima Afrike ne smeju da se približe pozajmištu gline, da prisustvuju oblikovanju i pečenju posuda – u suprotnom će glina postati neupotrebljiva, posuda će se polomiti tokom pečenja (Dorman 1938, 102), a žena će doživeti pobačaj; takođe, grnčarka koja je trudna ne sme da se bavi svojim zanatom (Gausset 2002, 628). Pošto je ceo proces rasta deteta u utrobi majke identičan sa procesom izrade posuda, tj. dete je kao posuda koja treba da se peče na konstantnoj temperaturi, toplotom menstrualne krvi, ono treba da se drži podalje od ostalih izvora toplote, kao što su vatra kovača, vrućina (seksualnog) kontakta između zrelih ljudi i sl. (Gausset 2002, 636). Veza između izrade keramike i plodnosti posebno je uočljiva u običaju da se prilikom rođenja prvog deteta u južnoj Africi, rođaci koji dolaze u posetu novopečenoj majci pevaju uz reči: "Slavim lonac koji se nije polomio!" (Barley 1994, 63, 106). Grnčarke često govore o posudama koje su izradile kao o svojoj deci (Beier 1980, 52).

Simbolično izjednačavanje izrade grnčarije sa životnim ciklusima i pojmovima stvaranja, rađanja i umiranja vidi se i tokom radnje oblikovanja posuda. Među pripadnicima naroda Mukuso u Keniji, posude se izrađuju sistemom "kobasica", tako što se "kobasice" stavljaju jedna na drugu tako da formiraju konus. Grnčar(ka)⁵ ih dodatno sjedinjuje pokretima ruke s desna nalevo. Smatra se da desna strana pripada istoku, koji se smatra izvorom života, zdravlja i bogatstva. Nasuprot tome, zapad se simbolično izjednačava sa levom rukom i smatra se izvorom bolesti, zloćudne magije, nesreće i smrti. Tako ova tehnika izrade u smeru suprotnom od kazaljke na satu simbolično povezuje izradu keramike sa prvobitnim izvorom života i stvaranjem čoveka (Nangendo 1996, 74-75). Ponekad se žena izjednačava sa keramičkom posudom, koja mora da se održava čistom, punom i nepolomljenom, tj. žena mora da ostane devica dok se ne uda i mora da bude sposobna da rodi decu bez pobačaja (Gausset 2002, 638). Osim toga, i sama "anatomija" posude simboliše ženu: obod i vrat

⁵ u okviru ove zajednice i muškarci i žene bave se izradom keramike

– grlić materice, a trbuh – matericu (Nangendo 1996, 79; Aguilar 2007). Dno posude, koje odlikuje simetričnost i ravnoteža predstavlja "centar ljudskog bića" i sadrži potencijal ljudskog života; zato, kada počne da izrađuje posude, grnčarka ne sme da prestane sa radom sve dok posuda ne bude sasvim gotova (Forni 2007; Beier 1908, 52). Štaviše, etnoarheološka istraživanja pokazala su da osim što se pojedinačni delovi posuda povezuju sa određenim delovima ljudskog tela, često se posude u celini sasvim izjednačavaju sa ljudskim bićem (David et al. and Comments 1988).

Izrada grnčarije, stoga, simbolizuje životne cikluse, a cele posude život, rađanje i plodnost. U narodu Meru (Kenija), keramička posuda je kao proizvod majke zemlje, smatrana simbolom i izvorom života, u kome se pripremom ili skladištenjem hrane dobija životna energija. Namerno polomiti i uništiti keramičku posudu bilo je jednako loše kao i kastrirati muškarca ili ženi odstraniti dojke. Ženu koja namerno polomi posudu, muž će napustiti i niko se neće usuditi da se njom oženi (Langenkamp 1999, 226). Nasuprot shvatanju da je cela posuda izvor i simbol života, polomljene posude i fragmenti keramike simbolizuju smrt i takođe su povezane sa nizom ritualnih radnji. Osoba koja dolazi sa sahrane ne sme da se uključi u izradu grnčarije, jer je kontakt sa pokojnikom "onečišćava", pa ona u takvom stanju negativno utiče na potomstvo i na moć reprodukcije uopšte (Nangendo 1996, 73). U Malaviju se smatra da su gotove posude znak dobrog života i dobre hrane; one simbolizuju brak, srodstvo, porodicu, potomstvo, rađanje, život; polomljene posude simbolično predstavljaju smrt (Aguilar 2007). Fragmente keramike koriste kao recipijente za hranu i lekove osobe koje su ritualno nečiste. Udovice nude hranu duhovima pokojnika upravo u fragmentima posuda; osim toga, u periodu žalosti i sama udovica mora da jede hranu ponuđenu u fragmentima posuda. Tako fragmenti pokazuju kako je smrt razbila bračnu vezu na isti način kao što se posuda polomila (Nangendo 1996, 79). Nije neobična ni praksa da se, kada žena umre, jedna od njenih posuda razbija i sahrani sa njom, a ima slučajeva da se fragmenti polomljenih posuda prosipaju preko grobova pokojnika oba pola (Aguilar 2007).

Među Jorubama u Nigeriji, zaštitnica grnčarskog zanata je Ija Mapo (Iya Mapo), boginja-majka, koja je izumiteljica kako ovog, tako i ostalih ženskih zanata (spravljanje boje, izrada sapuna i ulja). Ija Mapo je prilično "neuhvatljiva" boginja, za razliku od ostalih božanstava koji poseduju identitet kao ratnici, kraljevi, osnivači gradova ili heroji i koji imaju sveštenstvo, svetišta i redovne ceremonije. Ona je boginja-majka i boginja zemlje, "majka grnčarki, majka majki, mirna stara majka tihe zemlje"; ona je savitljiva zemlja, kadra za beskrajne transformacije; ona predstavlja misteriju stvaranja i metamorfoza (Beier 1980, 51).

Slične zabrane postoje i na sasvim drugom kraju sveta: među Navaho Indijancima, grnčarka ne sme da dozvoli da je iko vidi dok radi; ne sme da radi

ako ima ciklus, a svako lomljenje posude smatra se posledicom nekakvog prestupa koji je napravila⁶; niko ne sme da dodiruje keramiku krvavim rukama (Tschopik 1938, 259).

Učitelji i šegrti

Ženska tehnologija ne podrazumeva samo činjenicu da se žene bave izradom grnčarije, već uključuje i niz drugih socijalnih interakcija, a pre svega načine prenošenja znanja, kao i pitanja uzrasta "zrelih" majstora.

Bez obzira na uzrast učenica, one uvek uče zanat od ženskih srodnika. Najčešće učiteljice su majke, ženske srodnice po majčinoj liniji, ali i više "majki", što se ponekad odnosi na sve starije žene u selu (Aguilar 2007). Dečaci gotovo nikad ne učestvuju u izradi keramike. Etnološka istraživanja pokazala su da je grnčarkama nezamislivo da uključe sinove u zanat, ili, čak da njihovi muževi ne dozvoljavaju sinovima da se mešaju sa ženama i bave keramikom (Langenkamp 1999, 290). Samo u nekim slučajevima dečaci su uključeni u izradu keramike i to su uglavnom domaćinstva koja nemaju "muških glava", nego ih vode žene (e.g.). Dečaci mogu da učestvuju u onim aktivnostima izrade keramike koje ne uključuju posebna tehnološka i tehnička znanja, tj. u aktivnostima nabavke i transporta sirovina, kao i u pomaganju u pripremi lomače za pečenje posuda (Arnold P.J. 1991).

Etnološki i etnoarheološki podaci pokazuju da se sa učenjem zanata u neindustrijskim društvima počinje u veoma ranom dobu. Prvi zadaci su pomaganje u nabavci, transportu i pripremi sirovine, da bi devojčice na kraju procesa učenja počele da savladavaju najteže delove grnčarskog posla – oblikovanje, ukrašavanje, sušenje i pečenje. U većini tradicionalnih zajednica, devojčice počinju da uče u ranom detinjstvu, a smatra se da su u vreme kada su zrele za udaju (15 godina) u potpunosti izgrađeni majstori-grnčari (e.g., Arnold 1985, 206; Crown 1999, 29; 2001, 455; Kaneke 2009, 385). Kraj učenja se, stoga, često izjednačava sa socijalnim sazrevanjem, što se ponegde obeležava posebnim ritualom, kada "novorođena" grnčarka dobija svoj set keramičarskih alatki kao znak da je savladala zanat i da je spremna za udaju (Wallaert-Petre 2001, 475). Arheološki nalazi dečijih grobova sa priložima u vidu keramičarskih alatki sa područja Američkog jugozapada upućuju na zaključak da je slična praksa postojala i u vreme praistorijskih zajednica (Crown 1999, 30; 2001, 455).

Nešto je ređi slučaj da se sa učenjem zanata počinje u kasnijem, zreлом uzrastu. Takva situacija potvrđena je u određenim oblastima Latinske Amerike, gde žene počinju sa učenjem prosečno sa 18 godina. One takođe najčešće uče od majki i ženskih srodnica po majčinoj liniji, ali se dešava da uče i od muževlje-

⁶ <http://www.bluethunderarts.com/pottery/navajo.html>

vih srodnica, od prijatelja i suseda, a nije neobično ni da budu samouke. Takva situacija u priličnoj meri uslovljena je savremenim uticajima i obično odražava učestalost proizvodnje. Zajednice u kojima se zanat uči u detinjstvu imaju znatno viši učinak proizvodnje (Arnold P.J. 1991, 30). Osim toga, ovako "priučene" grnčarke najčešće nisu toliko vešte zanatlije kao one koje se zanatom bave od detinjstva i obično uopšte ne koriste tradicionalne tehnike izrade (Arnold 1985, 206). Zbog toga se takve zajednice ne mogu uzeti kao pogodna analogija za praiistorijski period. Takođe, postoje tradicionalna društva u kojima žene počinju s učenjem zanata posle udaje. Radi se o patrilokalnim, često poligamnim zajednicama, u kojima žene uče od svekrve ili starijih žena svog muža. Iako i njihove majke izrađuju keramiku i devojčice im pomažu u nabavci i pripremi gline, one ne uče da oblikuju keramičke posude (Herbich 1987, 200).

Zaključak: arheologija neolita i ženska tehnologija

Rezultati etnoloških i etnoarheoloških istraživanja pokazali su veoma tesnu vezu između procesa izrade grnčarije i keramičkih posuda sa jedne strane i žene sa druge, i to ne samo u bukvalnom smislu, već i na ritualnom planu. Simbolika, kao i zabrane i tabui povezani sa grnčarijom odraz su pogleda na svet u kome centralno mesto ima smena životnih ciklusa, a važnu ulogu ženska plodnost, tipična za agrikulturne zajednice.

Pojava najstarije keramike izazvana je potrebom da se pripremi veća količina hrane, kao i da se teško svarljive ili čak otrovne namirnice učine jestivim, kroz procese ispiranja ili kuvanja (Arnold 1985, table 6.1; Braun 1983; Skibo and Schiffer 2008, 40-41). Priprema hrane takođe je ženski posao, pa se povezanost žene i grnčarskih proizvoda može pratiti i na ovom nivou. Na osnovu etnoarheoloških istraživanja, pokazalo se da isključivo žene imaju predstavu o karakteristikama ponašanja⁷ određenih vrsta posuda, uticaja osnovne mase i primesa na ponašanje posuda u toku izlaganja izvoru toplote, kao i o dimenzionalnim klasama posuda. Zato je sasvim običan, naizgled grub i estetski neprimamljiv lonac⁸ upravo ona vrsta materijala koja u sebi akumulira "žensko" znanje (Skibo and Schiffer 1995), a svojim oblikom, načinom i dugovečnošću upotrebe otkriva dugotrajno iskustvo, kako u samoj izradi, tako i u prenošenju znanja.

⁷ "performance characteristics" – sposobnost nekog artefakta da uspešno učestvuje u različitim interakcijama; one uključuju, između ostalog, otpornost na termičke i mehaničke pritiske, a zavise od formalnih osobina posuda (faktura, oblik, debljina zida itd.)

⁸ Često se u literaturi, posebno domaćoj, tzv. gruba keramika uopšte ne razmatra ili se smatra onom vrstom keramike koja je nebrizljivo rađena, što se uglavnom tumači kao posledica neznanja ili neusavršene tehnologije.

Malo je arheoloških studija koje se bave vezom između početka upotrebe keramike, rane zemljoradnje i podele posla prema polu. Zanimljiva je studija u kojoj se razmatraju razlozi zbog kojih na američkom jugozapadu upotreba keramičkih posuda ne ide ukorak sa prihvatanjem zemljoradnje⁹ iako je tehnologija keramike bila poznata i ranije (Crown and Wills 1995, 177). Izrada keramike promenila je udeo žena u podeli posla; s obzirom na činjenicu da se aktivnosti subzistencije vremenski poklapaju sa izradom keramike¹⁰, smatra se da je zadovoljavanje osnovnih životnih potreba ometalo uvođenje keramičkih posuda u široku upotrebu. Izrada keramike je naporna i oduzima vreme, kao i aktivnosti pripreme i prerade hrane u keramičkim posudama i autori smatraju da je usvajanje grnčarije išlo ukorak sa povećanom sedentarnošću i sve većom zavisnošću od kultigena, što sve zahteva vodonepropusne recipijente, otporne na štetočine i termičke pritiske. Promena u tehnologiji pripreme hrane i u načinu skladištenja povećala je prinos i nutritivnu vrednost useva. Još jedan argument u prilog hipotezi da su prvi grnčari žene su i grobovi odraslih žena u kojima se kao prilog javljaju grnčarske alatke. Široko prihvatanje keramike se i u drugim delovima sveta povezuje sa smanjenjem mobilnosti i povećanom zavisnošću od biljne hrane, a stalni život na jednom mestu doveo je do pojave kompleksnijih socijalnih odnosa, u kojima žena, osim brige o potomstvu i pripreme hrane dobija još jedno važno zaduženje – izradu keramike.

Na osnovu antropoloških istraživanja, možemo reći da je usvajanje keramike direktno povezano sa razgraničenjem uloge polova u svakodnevnom aktivnostima. S obzirom na to da je potvrđeno da su ženski zadaci u većini, ako ne i svim zajednicama, priprema hrane: "konzerviranje" mesa i ribe, nabavka goriva i vode, priprema pića i biljne hrane i kuvanje (Murdock and Provost 1973), sasvim sigurno je u zemljoradničkim, sedentarnim zajednicama odgovornost žena u vezi sa obezbeđivanjem hrane daleko veća nego što je to bio slučaj u kulturama pre keramike. Osim toga, keramičko posuđe omogućilo je da se poveća nutritivna vrednost i raspoloživa količina hrane, što je imalo značajnog uticaja na zdravlje najosteljivijih članova zajednice – beba i dece, čije čuvanje je takođe spadalo u osnovni zadatak žena. Takođe, izrada grnčarije mogla je da se obavlja u okviru domaćinstva, u vreme kada one nisu bile angažovane drugim poslovima. Proizvodnja keramike u okviru domaćinstva se u antropološkim i arheološkim studijama uvek povezuje sa ženama-zanatlijama. Etnoarheološka istraživanja, pokazuju i to da takva, "kućna" proizvodnja može biti specijalizovana ukoliko se proizvode viškovi za razmenu i da su nosioci takve proizvodnje i dalje žene.

⁹ Na tom prostoru, slično kao i na Bliskom Istoku, postoji faza prekeramičkog neolita.

¹⁰ Misli se na sezonalnost, jer se keramika izrađuje u vreme suve i tople klime sa malo padavina (kasno proleće i leto), tj. u vreme kada se obavljaju i najvažniji poljoprivredni radovi.

Podaci dobijeni etnoarheološkim i antropološkim istraživanjima svakako su primamljivi za arheologe i obično deluju veoma uverljivo. Ipak, oni se ne mogu smatrati dokazom o tome da su ljudske zajednice na isti način funkcionisale i u prošlosti, već samo upućuju na mogućnost da je moglo biti tako. Stoga se postavlja pitanje kako prepoznati žensku proizvodnju u arheološkom zapisu. U ovom trenutku jedina činjenica kojom raspolazemo je da u vreme neolita na prostoru Centralnog Balkana ne postoje specijalizovani prostori za izradu keramike; štaviše, nema potvrđenih radionica, ni radioničkih mesta, niti bilo kakvog drugog pokazatelja koji bi govorio o jednom od mnogih koraka u izradi keramike, pa se zato pretpostavlja da se ona obavljala u okviru domaćinstva – kuće i/ili okućnice i da je, shodno tome, taj zanat bio u domenu ženskih pripadnika zajednice. Detaljne etnoarheološke prostorne analize zona aktivnosti u vezi sa izradom grnčarije (Arnold P. J. 1991; Deal 1988) mogu da daju smernice za buduća arheološka istraživanja. Ona pokazuju da se različiti koraci u izradi obavljaju na različitim mestima u okviru domaćinstva (na primer, sirovina se čuva unutar kuće, oblikovanje se vrši na otvorenom prostoru, posude ostavljene da se suše mogu se naći u blizini peći ili ognjišta, alatke se čuvaju na nekom nedostupnom mestu i sl). Ukoliko se u budućim terenskim istraživanjima obrati više pažnje na identifikaciju takvih mesta, sa više sigurnosti ćemo moći da govorimo o rodnoj pripadnosti neolitskih majstora-grnčara.

Literatura

- Abbott, David R. 2009. Extensive and Long-Term Specialization: Hohokam Ceramic Production in the Phoenix Basin, Arizona. *American Antiquity* 74 (3):531-557.
- Aguilar, Laurel Birch. 2007. Metaphors, Myths and Making Pots: Chewa Clay Arts. *African Arts* 40 (1): 64-70.
- Arnold, Dean E. 1985. *Ceramic Theory and Cultural Process*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Arnold, Dean E. 2000. Does the Standardization of Ceramic Pastes Really Mean Specialization? *Journal of Archaeological Method and Theory* 7(4): 333-375
- Arnold, Phillip J. 1991. *Domestic ceramic production and spatial organization: A Mexican case study in ethnoarchaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Arnold, Phillip J. 2000. Working Without a Net: Recent Trends in Ceramic Ethnoarchaeology. *Journal of Archaeological Research* 8 (2): 105 -133.
- Aronson, Louise. 1991. African Women in the Visual Arts. *Signs* 16 (3): 550-574.
- Arthur, John W. 2002. Pottery Use-Alteration as an Indicator of Socioeconomic Status: An Ethnoarchaeological Study of the Gamo of Ethiopia. *Journal of Archaeological Method and Theory* 9 (4): 331-355.
- Bankes, George. 1985. The Manufacture and Circulation of Paddle and Anvil Pottery on the North Coast of Peru. *World Archaeology* 17 (2): 269-277.
- Barley, Nigel. 1994. *Smashing Pots: Feats of Clay from Africa*. London: British Museum Press.
- Beier, Georgina. 1980. Yoruba Pottery. *African Arts* 13 (3): 48-53, 92.

- Birmingham, Judy. 1975. Traditional Potters of the Kathmandu Valley: An Ethnoarchaeological Study. *Man*, New Series, 10 (3): 370-386.
- Blumer, John. 2004. *Catawba Indian Pottery: The Survival of a Folk Tradition*. Tuscaloosa: The University of Alabama Press.
- Braun, David P. 1983. "Pots as Tools". In *Archaeological Hammers and Theories*, eds. James A. Moore and Arthur S. Keene, 107-134. New York: Academic Press.
- Costin, Cathy L. and Melissa Hagstrum. 1995. Standardization, Labor Investment, Skill and the Organization of Ceramic Production in Late Prehispanic Highland Peru. *American Antiquity* 60 (4): 619-639.
- Crown, Patricia L. 1999. "Socialization in American Southwest Pottery Decoration". In *Pottery and People*, eds. James M. Skibo and Garry M. Feinman, 25-43. Salt Lake City: The University of Utah Press.
- Crown, Patricia L. 2001. Learning to Make Pottery in the Prehispanic American Southwest. *Journal of Anthropological Research* 57(4): 451-469.
- Crown, Patricia L. and Wirt H. Wills. 1995. The origins of Southwestern Ceramic Containers: Women's Time Allocation and Economic Intensification. *Journal of Anthropological Research* 52 (2): 173-186.
- das Dores Cruz, Maria. 1996. Ceramic Production in the Banda Area (West-central Ghana): An Ethnoarchaeological Approach. *Nyame Akuma* 45: 30-39.
- David, Nicholas, Judy Sterner and Kodzo Gavua. 1988. Why Pots are Decorated? and Comments. *Current Anthropology* 29 (3): 365-389.
- Deal, Michael. 1998. *Pottery Ethnoarchaeology in the Central Maya Highlands*. Salt Lake City: The University of Utah Press.
- Dietler, Michael and Ingrid Herbich. 1989. Tich Matek: The Technology of Luo Pottery and the Definition of Ceramic Style. *World Archaeology* 21 (1):148-164.
- Dorman, Maurice H. 1938. Pottery among the Wangoni and Wandendehule, Southern Tanganyika, *Man* 38: 97-102.
- Downs, James F. 1972. *The Navajo*. Prospect Heights: Waveland Press.
- Dozier, Edward P. 1983. *The Pueblo Indians of North America*. Prospect Heights: Waveland Press Inc.
- Eldridge, Elizabeth A. 1991. Women in Production: The Economic Role of Women in Nineteenth-Century Lesotho. *Signs* 16 (4): 707-731.
- Fewkes, Jesse W. 1919. *Designs of Prehistoric Hopi Pottery*. Washington: Government Printing Office.
- Forni, Silvia. 2007. Containers of life: pottery and social relations in the Grasslands (Cameroon). *African Arts* 40 (1): 42-53.
- Frank, Barbara E. 1994. More than Wives and Mothers. The Artistry of Mande Potters. *African Arts* 27(4): 26-37, 93-94.
- Frank, Barbara E. 2007. Marks of Identity: Potters of the Folona (Mali) and their "Mothers". *African Arts* 40 (1): 30-41.
- Gausset, Quentin. 2002. The Cognitive Rationality of Taboos on Production and Reproduction in Sub-Saharan Africa. *Africa* 72 (4): 628-654.
- Gosselain, Olivier. 1992. Technology and Style: Potters and pottery among Bafia of Cameroon. *Man*, New Series 27 (3): 559-586.
- Gosselain, Olivier. 1999. In Pots We Trust: The Processing of Clay and Symbols in Sub-Saharan Africa. *Journal of Material Culture* 4 (2): 205-230.

- Haley, James L. 1997. *Apaches: A History and Culture Portrait*. Norman: The University of Oklahoma Press.
- Hegmon, Michelle, Winston Hurst and James R. Allison. 1995. "Production for local consumption and exchange: Comparisons of Early red and white ware ceramics in the San Juan region". In *Ceramic production in the American Southwest*, eds. Barbara J. Mills and Patricia L. Crown, 30-62. Tucson: The University of Arizona Press.
- Herbich, Ingrid. 1987. Learning patterns, potter interaction and ceramic style among the Luo of Kenya. *The African Archaeological Review* 5:193-204.
- Holland Braund, Kathryn E. 1990. Guardians of Tradition and Handmaidens to Change: Women's Roles in Creek Economic and Social Life during the Eighteenth Century. *American Indian Quarterly* 14 (3): 239-258.
- Hough, Walter. 1915. *The Hopi Indians*. Cedar Rapids: The Torch Press.
- Kaneko, Morie. 2009. Variations in Pottery Making in Southwestern Ethiopia. *Proceedings of the 16th International Conference of Ethiopian Studies*, Volume 1, eds. Svein Ege, Harald Aspen, Birhanu Teferra and Shiferaw Bekele, 383-394. Trondheim: Department of Social Anthropology, Norwegian University of Science and Technology.
- Kramer, Barbara. 1996. *Nampeyo and Her Pottery*. Albuquerque: University of New Mexico Press.
- Kramer, Carol. 1985. Ceramic Ethnoarchaeology. *Annual Review of Anthropology* 14:77-102.
- Langenkamp, Angela. 1999. *Structural Changes of the Potter's Craft in Kenya. Regional and genderbased disparities*. Osnabrück: Universitätsverlag Rasch.
- Lemonnier, Pierre. 1986. The Study of Material Culture Today: Toward an Anthropology of Technical Systems. *Journal of Anthropological Archaeology* 5: 147-186.
- Livingstone – Smith, Alexander. 2000. Processing Clay for Pottery in Northern Cameroon: Social and Technical Requirements. *Archaeometry* 42 (1): 21-42.
- Longacre, William A., Jingfeng Xia and Tao Yang. 2000. I Want to Buy a Black Pot. *Journal of Archaeological Method and Theory* 7 (4): 273-293.
- Marriott, Alice. 1948. *Maria: The Potter of San Ildefonso*. Norman: The University of Oklahoma Press.
- Miller, Heather M. L. 2007. *Archaeological Approaches to Technology*. London: Elsevier.
- Murdock, George P. and Caterina Provost. 1973. Factors in the Division of Labor by Sex: A Cross-Cultural Analysis. *Ethnology* 12 (2): 203-225.
- Nangendo, Stevie M. 1996. Pottery Taboos and Symbolism in Bukusu Society, Western Kenya. *African Study Monographs* 17 (2): 69-84.
- Neupert, Mark A. 2000. Clays of Contention: An Ethnoarchaeological Study of Factionalism and Clay Composition. *Journal of Archaeological Method and Theory* 7 (3): 249-272.
- Pankhurst, Alula. 1999. "Caste" in Africa: The Evidence from South-Western Ethiopia Reconsidered. *Africa: Journal of the International African Institute* 69 (4): 485-509.
- Phillipson, David W. 2005. *African Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pfaffenberger, Bryan. 1992. Social Anthropology of Technology. *Annual Review of Anthropology* 21: 491-516.

- Pritzker, Barry M. (ed.) 1998. *Native Americans: An Encyclopedia of History, Culture, and Peoples*. Santa Barbara, Denver, Oxford: ABC-CLIO, Inc.
- Rice, Prudence M. 1981. Evolution of Specialized Pottery Production: A Trial Model. *Current Anthropology* 22 (3):219-240.
- Rye, Owen and Clifford Evans. 1976. *Traditional Pottery Techniques of Pakistan: Field and Laboratory Studies*. Washington: Smithsonian Institution Press.
- Santley, Robert S., Philip J. Arnold III and Christopher A. Pool. 1989. The Ceramics Production System at Matacapan, Veracruz, Mexico. *Journal of Field Archaeology* 16 (1): 107-132.
- Schiffer, Michael B. and James M. Skibo. 1987. Theory and Experiment in the Study of Technological Change. *Current Anthropology* 28 (5): 595-622.
- Sinopoli, Carla. 1988. The organization of Craft Production at Vijayanagara, South India. *American Anthropologist* 90 (3): 580-597.
- Skibo, James M. and Michael B. Schiffer. 1995. "The Clay Cooking Pot: An Exploration of Women's Technology". In *Expanding Archaeology*, eds. James M. Skibo, William H. Walker and Axel E. Nielsen, 80-91. Salt Lake City: University of Utah Press.
- Skibo, James M. and Michael B. Schiffer. 2008. *People and Things: A Behavioral Approach to Material Culture*. New York: Springer.
- Stark, Barbara L. 1995. "Problems in analysis of standardization and specialization in pottery". In *Ceramic production in the American Southwest*, eds. Barbara J. Mills and Patricia L. Crown, 231-267. Tucson: The University of Arizona Press.
- Stark, Miriam T. 1991. Ceramic Production and Community Specialization: A Kalinga Ethnoarchaeological Study. *World Archaeology* 23 (1):64-78.
- Stark Miriam T. 2003. Current Issues in Ceramic Ethnoarchaeology. *Journal of Archaeological Research* 11 (3):193-242.
- Stark, Miriam T., Ronald L. Bishop and Elizabeth Miksa. 2000. Ceramic Technology and Social Boundaries: Cultural Practices in Kalinga Clay Selection and Use. *Journal of Archaeological Method and Theory* 7 (4): 295-331.
- Todd, David M. 1977. Caste in Africa? *Africa: Journal of the International African Institute* 47 (4): 398-412.
- Tschopik, Harry. 1938. Taboo as Possible Factor Involved in the Obsolence of Navaho Pottery and Basketry. *American Anthropologist*, New series, 40 (2): 257-262.
- Underhill, Anne P. 2003. Investigating Variation in Organization of Ceramic Production: An Ethnoarchaeological Study in Guizhou, China. *Journal of Archaeological Method and Theory* 10 (3): 203-275.
- Vander Linden, Marc M. 2001. Social Dynamics and Pottery Distribution in the Faro Department, Northern Cameroon. *African Archaeological Review* 18 (3): 135-151.
- Vitelli, Karen D. 1989. Were Pots First Made for Foods? Doubts from Franchthi. *World Archaeology* 21(1): 17-29.
- Vitelli, Karen D. 1995. "Pots, Potters and the Shaping of Greek Neolithic Society". In *The Emergence of Pottery, Technology and Innovation in Ancient Societies*, eds. William K. Barnett and John W. Hoopes, 55-63. Washington: Smithsonian Institution Press.

- Vitelli, Karen D. 1999. "Looking Up" at Early Ceramics in Greece. In *Pottery and People: A Dynamic Interaction*, eds. James M. Skibo and Garry M. Feinman, 184-198. Salt Lake City: The University of Utah Press.
- Vuković, Jasna. 2010. *Neolitska грнčarija – tehnološki i socijalni aspekti*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet.
- Vuković, Jasna. 2011. Late Neolithic Pottery Standardization: Application of Statistical Analyses. *Старинар* 61: 81-100.
- Vuković, Jasna. *in press* Pottery Ethnoarchaeology and Archaeology of Neolithic.
- Wallaert-Pêtre, Hélène. 2001. Learning How to Make the Right Pots: Apprenticeship Strategies and Material Culture, a Case Study in Handmade Pottery from Cameroon, *Journal of Anthropological Research* 57(4), 471-493.
- Waters, Frank. 1977. *Book of the Hopi*. New York: Pengion Books.

Jasna Vuković

Department of Archaeology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Female Technology: The Identity of Neolithic Potters

If the object of research is Neolithic ceramics, it would seem that the researcher is at a loss when it comes to illuminating certain social aspects of the manufacture of pottery. In archaeological inquiry the artisan always remain "invisible", even though their identities are crucial in the reconstruction of social relations. Thus, if we wish to identify the gender and social standing of artisans in the deeper layers of history, we must turn to ethno-archaeological and anthropological research. A number of ethno-archaeological and anthropological studies confirm the conclusion that pottery can be considered a female occupation in non-industrialized societies. However it seems that a rough, gender-based division of production to non-specialized – female and specialized – male, is too simplified. According to this point of view, women engage in pottery only when they have no other work to do – be it household chores or agricultural labor, and they produce pottery only to meet the needs of their own household. Ethno-archaeological research, however, shows that women can indeed become specialized artisans. The specialization of women can be observed in three forms: 1. in those communities where only some households engage in production of pottery, 2. in specialized communities and 3. in communities where female pottery makers belong to specific social groups. Based on anthropological research, we can assume that the adoption of pottery is directly linked to the gender based division in everyday activities. Beliefs, rituals and taboos connected to the production of pottery which have been ethnographically documented, and wherein the production of pottery is equated

with the shift in the life cycle, birth and death, only serve to vouch for the identity of the artisan in the earliest ceramic communities.

Key words: pottery, woman, ethno-archaeology, anthropology, Neolithic

Technologie féminine: identité des maîtres-potiers du néolithique

Lorsque l'on prend pour l'objet de recherche la céramique du néolithique, le chercheur semble au premier abord complètement impuissant d'élucider certains aspects sociaux de la fabrication de la céramique. Lors des fouilles archéologiques, les maîtres sont toujours "invisibles", alors que l'identité des artisans est d'une importance capitale pour la reconstruction des rapports sociaux. C'est pourquoi, si nous désirons identifier le sexe et la condition des maîtres à des périodes plus lointaines de la pré-histoire, nous devons nous tourner vers des recherches ethnoarchéologiques et anthropologiques. Une série d'études anthropologiques et ethnoarchéologiques confirment la conclusion que dans les sociétés non industrialisées la poterie peut être considérée comme un métier féminin. Toutefois, il semble que la répartition sommaire de la production selon le sexe à une production non-spécialisée – féminine, et une autre, spécialisée – masculine, soit trop simplifiée. Les femmes, d'après ce point de vue, ne fabriquent de la céramique que dans les moments où elles n'ont pas d'obligations liées à des travaux agricoles ou à des tâches ménagères quotidiennes, et elles produisent exclusivement pour les besoins de leur propre ménage. Les recherches ethnoarchéologiques démontrent cependant que les femmes peuvent aussi être des artisans spécialisés. La spécialisation des femmes peut être suivie sous trois aspects: 1. Dans des communautés où certains ménages uniquement fabriquent de la céramique, 2. Dans des communautés spécialisées et 3. Dans des communautés où les potières appartiennent à des groupes sociaux particuliers. En s'appuyant sur les recherches anthropologiques, nous pouvons dire que l'adoption de la céramique est directement liée à la répartition des rôles selon le sexe dans les activités quotidiennes. Les croyances, les rituels et les tabous liés à la fabrication de la poterie connus des sources ethnologiques, dans lesquels la fabrication de la céramique est associée à la succession des cycles de vie, la naissance et la mort, viennent corroborer l'identité des maîtres-potiers dans les communautés de céramique les plus anciennes.

Mots clés: poterie, femme, ethnoarchéologie, anthropologie, néolithique

Priljeno / Received: 01. 11. 2012.

Prihvaćeno / Accepted for publication: 24. 12. 2012.